

„Kommunistide poolt hävitatud rahvuslik suurraamat jälle aukohal“

Eesti Vabadussõja ajalugu I. Vabadussõja eellugu. Punaväe sissetung ja Eesti vabastamine; Eesti Vabadussõja ajalugu II. Kaitsesõda piiride taga ja lõpuvõitlused.

Teksti kirjutanud Peeter Kaasik, Lauri Vahtre, Urmas Salo, Ago Pajur, Tõnu Tannberg, Hellar Lill, Toomas Hiio, Toe Nõmm ja Taavi Minnik. Kaardid koostanud Reigo Rosenthal. Koostanud ja toimetanud Lauri Vahtre. Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum / Varrak, 2020, 559 + 551 lk.

Peep Pillak*

Imunud on kauaoodatud uus käsitlus Eesti Vabadussõjast. Kaheköitelise raamatu esitlus toimus Tartu Linnamuuseumis 2. veebruaril, päeval, mil möödus sada aastat Vabadussõja lõpetanud Tartu rahu sõlmimisest. Kuivõrd tähtis on Eesti riigi ja rahva jaoks uus Vabadussõja käsitlus, näitas seegi, et esitlust austasid oma kohalolekuga Eesti Vabariigi president Kersti Kaljulaid ja kaitseminister Jüri Luik, kes esinesid ka asjakohaste sõnavõtudega. President Kersti Kaljulaid ütles: „Me võitsime Vabadussõja, kuna tegime toona kõik õigesti. Me hakkasime vastu, me kandsime selle sõja põhiraskust ise. Kuiigi teadsime, et vaenlane on ülekaalukas ning olukord tundus lootusetuna. Aga me kandsime seda vastutust ja seisime enda eest. Sest vaid nii on võimalik leida endale liitlasi, kelle abi ja toeta pole Eesti-suguse väikeriigi edukas kaitsmine pikemaajaliselt siiski võimalik. Me rakendasime ühise eesmärgi nimel mitte ainult sõdurid ja diplomaadid, vaid kogu riigi ja ühiskonna – miski, mida me täna tunneme mõistena „laiapindne

riigikaitse.“¹ President, kes on meie riigikaitse kõrgeim juht, on kirjutanud „Eesti Vabadussõja ajaloo“ ka avasõnad. Esitlusel tutvustas uue käsitluse valmimise käiku kogumiku koostaja ja toimetaja Lauri Vahtre. Seejärel oli võimalik endale Vabadussõja ajaloo köited soetada ning sinna nii peatoimetajalt kui ka kohal viibinud autoritelt autogrammid sisse küsida. Huvi väljaande vastu oli aga nii suur, et müügiks Tartu Linnamuuseumisse kohale toodud eksemplarid lõppesid otsa enne, kui kõik soovijad selle endale soetada said. Õnneks ei ole kogu väljaande tiraaž siiski läbi müüdnud ja on tänaseni paremini varustatud raamatukauplustes saadaval.

Esimene põhjalik Vabadussõja käsitlus – koguteos „Eesti Vabadussõda 1918–1920“ – ilmus Vabadussõja Ajaloo Komitee populaarteadusliku väljaandena, I köide 1937. ja II köide 1939. aastal. Sellele pidid järgnema veelgi põhjalikumad teadusliku väljaande köited. Järgnes aga hoopiski 1940. aasta juunipööre ja „Eesti Vabadussõda 1918–1920“ kuulutati keelatud raamatuks, mis tähendas selle hävitamist, välja arvatud suuremate raamatukogude kinnistes erifondides olevad eksemplarid, millele tavainimestel ligipääs puudus. Eesti kodudes olevaid Vabadussõja ajaloo köiteid käitlesid okupatsioonivõimud nõukogudevastase kirjandusena, mis võis kaasa tuua süüdistuse, vangistamise ja Siberisse saatmise. Kui mingit trükist saab pidada nõukogudevastaseks, siis „Eesti Vabadussõda 1918–1920“ seda kahtlemata on, sest oli ju Eesti Vabadussõda relvastatud võitlus nõukogude võimu vastu. Nõukogude okupatsioonivõimudel ja nende käsilastel õnnestus juba 1941. aastal suur osa Vabadussõja ajaloo tiraažist hävitada. Hävitustöö jätkus ka pärast Eesti taasokupeermist 1944. aasta septembris. Siiski leidus julgeid inimesi, kes Vabadussõja ajaloo köiteid säilitada riskisid – muidugi tuli need võõra silma alt ära peita. Pärast Stalini surma ei tähendanud selle raamatu omamine küll enam vangikongi heitmist ja Siberisse saatmist, kuid okupatsioonivõimud pidasid väljaannet „Eesti Vabadussõda 1918–1920“ endiselt eriti ohtlikuks nõukogudevastaseks trükiseks. Eesti iseseisvuse ajal kasvanud noorele põlvkonnale võib see tunduda veider, seepärast toon ühe näite elust enesest. Olid 1970-ndate lõpuaastad, mil õppisin ajalugu Tartu (Riiklikus) Ülikoolis. Tol ajal oli ajaloo teaduskonna ühiselamu kommunisti ja Eesti Vabariigi vastase mässaja Rudolf

* Peep Pillak (1957), ajaloolane, vanemraamatukoguhoidja, Eesti Hoiuraamatukogu, Suur-Sõjamäe 44b, Tallinn, 11415, Peep.Pillak@hoiuraamatukogu.ee

¹ Kõne tekst EV Presidendi kodulehel: <https://www.president.ee/et/ametitegevus/koned/15803-koguteose-est-est-vabadussõja-ajalugu-esitlusel-tartu-linnamuuseumis/index.html>

Pälsoni nime kandval (praegu Pepleri) tänaval majas number 23. Elasime seitsmekesi 214. toas, kus oli suur seinakapp, kolm reformvoodit ja kaks kahekordset nari, laud, raamaturiiu ja isiklike asjade hoidmiseks seitse väikest kapikest – tumbotškat. Oli hiline sügisõhtu, väljas juba pime ja toas lambid süüdatud. Lebati vooditel ja loeti, kui sisenes üks selle toa seitsmest elanikust, minu kursusekaaslane Tiit Noormets. Ta näis olevat kuidagi elevil. Ajas seljast bobrikkraega palitu, riputas selle kappi, tõstis tõsisel ilmel portfelli lauale ja tõmbas sealt välja Vabadussõja ajaloo I osa kalingurköite. Ossa poiss! See oli tõeline imetegu, mida kõik kohe vaatama kogunesid. Kust said? Oli stipipäev, Tiit läinud Uude Pärnrisse – vastas asuvasse filoloogide ühiselamusse –, et seda sõpradega vääriliselt tähistada. Seal kohtus ta aga koridoris ühe vaese filoloogiga, kes sel semestril oma kehvade eksamitulemustega stipendiumi välja teeninud ei olnud ja siples nüüd rahalistes raskustes. Ta oli valmis 40 rubla eest, mis oli just ühe kuu stipendiumi suurus, loovutama perekonnas alles hoitud reliikvia – Vabadussõja ajaloo I köite. Kindlasti oli mõni meie toa elanik ennegi Vabadussõja ajalugu näinud ja käeski hoidnud, kuid ega keegi seda naljalt lugemiseks välja ei laenanud. Toas 214 algasid nüüd õhtused Vabadussõja ajaloo ühislugemised. Sõna levis ja rahvast kogunes maja pealt üha juurde. Nii mõõdusid mõned õhtupoolikud Vabadussõja ajaloo tähe all, kuni Tiit kutsuti ühel päeval pärast loenguid deканаati, kus talle ulatati kutse tulla KGB-sse vestlusele. See oli kurjakuuluv sõnum – midagi head loota ei olnud, põhjust võis ainult aimata. Järgmisel päeval tuli Tiit „profülaktiliselt vestlusele“, kus talle oli tehtud ettepanek valida: kas tood Vabadussõja ajaloo heaga meile või sind eksmatrikuleeritakse nõukogudevastase tegevuse pärast. Tiit oli küllaltki morn – keegi omade hulgast pidi olema koputaja ja KGB-le ettekande tegema. Kes see olla võis? Täna seni ei ole selge. Tiidule anti küll valida, kuid tegelikult valik puudus, sest eksmatrikuleerimine tähendas kaheaastast sundteenistust Nõukogude armees kurat teab kus suure Venemaa mõõtmatuses avrustes. Nii tuli Vabadussõja ajalugu Vanemuise tänaval asunud Tartu KGB majja viia – muide, praegu toimib seal Tartu Kirjanike Maja. Huvitav oleks tagantjärele teada, mis sellest Vabadussõja ajaloo köitest seal edasi sai. Kas see hävitati, jäi kagebistide käsiraamatukokku või anti ülikooli raamatukogu erifondi? Tiit Noormetsast on aga saanud tuntud ajaloolane, kes on päris palju ka Vabadussõja ajalugu uurinud ja sellest kirjutanud.

Kuna nõukogude võimul ei õnnestunud omal

ajal Vabadussõjas võitu saada, siis jätkas ta nüüd võitlust trükisega, mis kandis endas edasi eesti rahva vabaduse ideed. Vabadussõja ajaloo oli saanud relv Eesti iseseisvuse taastamiseks. Seda mõistsid ka välisvõitlejad paguluses, kes ilmutasid kirjastuse Kultuur väljaandel aastatel 1948 ja 1951 Saksamaal „Eesti Vabadussõda 1918–1920“ köidete kordustrüki. Teise köite alguses on ära toodud toetajate nimekiri, lisaks lause: „Ühisel jõul asetame käesoleva, 1941. aastal kommunistide poolt hävitatud meie rahvusliku suurraamatu oma kodudes jälle aukohale!“

Paguluses ilmus aastakümnete jooksul küll mitmeid mälestusi Eesti Vabadussõjast, kuid põhilised allikmaterjalid olid Eestis ja ilma nendeta ei olnud uue põhjaliku uurimistöõ koostamine Vabadussõjast mõeldav. Okupeeritud Eesti arhiivides olid aga kõik Vabadussõda puudutavad materjalid rangelt suletud erifondidesse, mille kasutamise luba anti vaid kompartei liinile ustavatele ideoloogiatöötajatele. Vabadussõja nimetaminegi oli nõukogude ajal tabu ning selle asemel tuli kasutada terminit „kodussõda ja välismaine interventsioon“. 1980. aastate lõpus hakati erifonde seoses „perestroika“ ja „glasnostiga“ ettevaatlikult avama. Nii said rahvuslikult meelestatud ajaloolased juba enne Eesti iseseisvuse taastamist hakata suure innuga Vabadussõda puudutavaid arhiiviallikaid uurima ja oma uurimistulemusi ilma ideoloogilise surveta ka avaldama. Varasematel tabuteemadel avaldatud artiklid pälvisid rahva hulgas suurt tähelepanu ja nende autoreid kutsuti sageli rahvuslikele üritustele uuritud teemadel kõnelema. Kui tuletada meelde Eesti iseseisvuse taastamise protsessi, siis üheks oluliseks osaks selles oli Eesti Muinsuskaitse Seltsi eestvedamisel toimunud üldrahvalik ja üle-eestimaaline Vabadussõja mälestusmärkide taastamise aktsioon, mis sai alguse 1988. aastal. Rahvas nõudis ja sai tagasi Vabadussõja maamärgid kohtadel.

Alles 1996. aastal anti Eestis taas välja aastatel 1937 ja 1939 ilmunud „Eesti Vabadussõda 1918–1920“ kordustrükk. See ilmus sisuliselt muutmata kujul, kuid mõlemad köited olid varustatud tuntud sõjaajaloolase Hannes Walteri (1952–2004) kirjutatud järelsõnaga, milles täiendati ja täpsustati uuemate uurimistulemuste põhjal seisukohti ja andmeid. See kolmas trükk sai teoks tänu mitmetele annetajatele ja toetajatele ning köidetele Eesti koolidele jagati tasuta eksemplariid.

Nüüdseks on Vabadussõja ajaloo tõsine uurimine kestnud juba kolm aastakümnet ja oli viimane aeg anda ajaloo huvilistele lugemiseks tänapäevane kokkuvõttev, terviklik ja põhjalik käsitus. Kaheksakümne aasta eest välja antud

„Eesti Vabadussõda 1918–1920“ on ühelt poolt olnud uuele väljaandele tugevaks vundamendiks, kuid teiselt poolt nii sisuliselt kui ka teostuslikult sättinud lati üsna kõrgele. Kui eelmise Vabadussõja ajaloo kirjutasid põhiliselt mehed, kel oli ühel või teisel viisil isiklik kogemus Vabadussõjast, siis nüüdsetel autoritel otsene kokkupuude muidugi puudub, niisamuti ei ole enam võimalust konsulteerida Vabadussõjas osalenutega. „Eesti Vabadussõja ajalugu“ on praeguse ajaloolaste põlvkonna nägemus Vabadussõjast. Selle autorid on kõik professionaalsed ajaloolased, kelle teadmised põhinevad erialase kirjanduse ja arhiivallikate heal tundmisel. Pikem ajaline distants on võimaldanud näha Vabadussõja sündmusi, tähtsust ja tähendust hoopis laiemas perspektiivis, kui seda kaheksakümne aasta eest tehti. Võrreldes varasemaga on tohutult suurenenud allikmaterjalide hulk. Kui varem kajastati põhiliselt sõjasündmusi ja poliitikat juhtivate tegelaste kaudu, siis praegusaegne ajaloo teadus üritab ajalugu näha lisaks ka nii-öelda rohujuure tasandil ehk mida võis mõelda ja tunda tavaline inimene, lihtne sõdur. Kokkuvõtvalt eristab just see uut Vabadussõja käsitlust varasemast.

Koguteose sisukorras on loobitud märkimast, kes autoritest millise osa on kirjutanud. Koostaja ja toimetaja Lauri Vahtre sõnul sai ta autoritelt suured volitused nende tekstide toimetamiseks, sestap ei ole tegemist mitte artiklite kogumikuga, vaid tekstidest on kujundatud ühtne ja terviklik jutustus, milles erinevate autorite stiilide omapära on ühtlaseks lihvitud. Lugejale teeb see teksti omandamise kindlasti lihtsamaks, mis on populaarteadusliku väljaande puhul ainult tervitatav.

Teadupärast ei vii ainult kiitvad sõnad edasi, seepärast alljärgnevalt mõnest nüansist, mis võinuks ehk teisiti olla. Alustuseks tahaksin norida ühe koma pärast või õigemini selle puudumise pärast. Kõigile on ajaloost tuttavad lood, kus üks koma või selle puudumine võib keerata teksti vastupidiseks. Nii tuli koma pärast ju ka Tartu rahuleping ümber trükkida, mille tõttu allakirjutamise tseremoonia lükkus südaöötundi. Äsja ilmunud Eesti Vabadussõja ajaloo esimest köidet avades võime tiitellehel lugeda alapealkirja „Punaväe sissetung ja Eesti vabastamine“. Mina oma nõukogude ajal omandatud ajaloolase hariduse rikutuses loen siit välja, just nagu oleks punavägi Eestisse tunginud ja selle vabastanud. Eks nõukogudeaegsetes trükistes punaväge ju vabastajatena kujutati. Praegusel juhul oleks siiski mõistlik sõna „ja“ asemel koma kasutada: „Punaväe sissetung, Eesti vabastamine“, mis ei seoks, vaid eraldaks selgelt punaväe sissetungi ja Eesti vabastamise.

Koguteos algab peatükiga „Historiograafia“, milles erinevalt teistest peatükkidest on kasutatud allikaviiteid. Nende jälgimine oleks olnud muidugi palju hõlpsam ära tooduna mitte peatüki lõpus, vaid joone all. Kuigi viiteid on 118 ja osade all on ära toodud mitu trükitud allikat, on selge, et tegemist ei ole ammendava loeteluga, vaid valikuga olulisematest. Siiski võinuks peatükis „Historiograafia“ olla nimetatud ka mõned vähesed ingliskeelsed väljaanded, sest need on tutvustanud laiale maailmale meie kangelaslikku Vabadussõda ja eesti rahva vabaduspüüet. USA-s anti aastail 1968 ja 1988 välja „Estonian War of Independence 1918–1920. Reprint of a summary prepared by Estonian National Historical Committee in 1938–1939“. Stockholmis koostas Endel Krepp aastal 1980 „The Estonian War of Independence 1918–1920. On the occasion of its 60th anniversary. From the Treaty of Brest-Litovsk to the Treaty of Peace at Tartu“. Londonis ilmus 1964. aastal Geoffrey Bennetti „Cowan’s War. The Story of British Naval Operations in the Baltic, 1918–1920“, mille peategelaseks on Briti kuningliku merejõudude eskaadri juht kontradmiral Sir Walter Cowan VRI/1, kellel on silmapaiste koht Eesti Vabadussõja ajaloos. Tema poja Rodney M. Bennetti täienduste ja parandustega ilmus kordustrükk pealkirjaga „Freeing the Baltic“ (eesti keeles „Balti mere vabastamine“, Tallinn, Olion, 2003). 1993. aastal ilmus „The Boys from the North. The Nordic Volunteers in Estonia’s War of Independence, 1918–1920“. Lars Ericsoni toimetusel Rootsist trükitud artiklite kogumik/näituse kataloog anti välja seoses Eesti-Soome-Rootsi-Taani ühise arhiivinäitusega, mida eksponeeriti Eesti Vabariigi 75. aastapäeva puhul Tallinnas, Stockholmis, Helsingis ja Kopenhaagenis.

Mulle jäi arusaamatuks, miks lätlased on väärinud „Historiograafia“ eraldi alapeatükki, soomlased ja (balti)sakslased on surutud aga ühte alapeatükki. Kindlasti vääriks nemadki omaette alapeatükki, kui arvestada kas või toodetud allikate kogust. Kuna Lauri Vahtre sõnul on veel 2020. aastal kavas välja anda elektrooniline versioon „Eesti Vabadussõja ajaloo“, mis on varustatud viiteaparatuuriga, siis leiavad edaspidi kõik asja vastu sügavamalt huvi tundjad täpsemad viited ja kõik allikad loodetavasti sealt.

Koguteos on illustreeritud sadade fotode ja suure hulga kaartide ning skeemidega ja see on väga hea. Siiski on mõned kasutatud fotod kas väheinformatiivsed (näiteks I kd. lk. 122, 349, 454 ülemine, 470; II kd. lk. 26, 346, 349), mitte just kõige parema kvaliteediga (näiteks I kd. lk. 61, 76, 129, 470, 503) või trükitud liiga väikeselt (näiteks I kd. lk. 140, 353, 433, 530; II kd. lk. 99, 114, 257,

293), et neil olev sõnum vaatajani jõuaks. Neist oleks osa võinud välja jätta ja mõne parema foto jälle suuremalt trükkida – sellega oleks raamatu üldmulje ainult võitnud. Minule mõjus veidi häirivalt, kui ühel leheküljel on kasutatud kõrvuti erineva tooniga fotosid, nagu näiteks I kd. lk. 100, kus on kolme Päästekomitee liikme portreed ja kõik erinevates toonides. Samasuguseid näiteid leidub teisigi, kus ühel lehel on kõrvuti pruunikalt, hallikalt, kollakalt või rohekalt toonitud fotod. Siinkohal võib mulle vastuväiteks öelda, et sellised toonitud fotod annavad edasi omaaegset ajastu hõngu. Tegelikult on Vabadussõja ajal kasutatud fotode originaalid ehk siis klaasnegatiivid must-valged. Omal ajal väljatrükituna raamatutes või postkaartidel on küll vastavalt trükitehnoloogiatele võimalustele kasutatud erinevaid värvitoone, kuid siiski mitte erinevaid toone ühes ja samas trükises. Nii on ka väljaandes „Eesti Vabadussõda 1918–1920“ kõik teksti juurde kuuluvad fotod must-valged, eraldi tahvlitel olevad fotod kas värvilised või siis pruuni tooniga.

Kuna olen aastakümneid arhivaarina tegutsenud, siis tilkus iga kord mu süda verd, kui üritasin lugeda teksti juures illustratsioonidena ära toodud dokumente, mis olid nii väikesed, et nendel olevat teksti oli kas väga raske või lausa võimatu lugeda (I kd. lk. 133, 180; II kd. lk. 15, 17, 30, 313, 314, 321, 367, 371). Siinkohal saan ma täiesti aru, et trükise maht on piiratud, kuid võinuks teha rangema valiku, et kõik olulisemad illustreerivad dokumendid ka loetavad oleksid. Omaaegne originaaltekst on just see, mis annab edasi ajastu hõngu ja ka ajastule iseloomulikku keelekasutust.

Järgnevalt mõnest sisse lipsanud veast. II köites, peatükis „Vabadussõja tagasitulek“ on leheküljel 530 kirjutatud Kaitseväe kalmistust ja sinna ümber maetud Eesti kõrgematest sõjaväelastest. 1998. aastal maeti küll Kaitseväe kalmistule ümber 1972 Londonis surnud Arthur Aleksander Lossmann koos abikaasaga, kuid kindralmajorid Otto Heinze ja Voldemar Rieberg ei ole sinna ümber maetud. Otto Emil Eduard Heinze (1877–1968, VR I/2, VR II/3) tuhaga urn oli Nürnbergi läänekalmistul leinamüüris, kuid pärast kümneaastase renditähjata möödumist urn eemaldati, tuhk puistati kalmistul leinasallu ja koht leinamüüris anti 1999 uuele omanikule kasutamiseks. Voldemar Viktor Rieberg (1886–1952, VR I/3) suri Baden-Badenis ja on maetud Baden-Badeni peakalmistule. Samale platsile on maetud ka ta abikaasa ja hiljuti surnud lapsed. Kaitseväe kalmistule Vabadussõja kõrgemate juhtide memoriaali juures on küll kindralmajorite Heinze ja Riebergi kenotaafid, kuid kumbki ei ole sinna (ümber) maetud. Mõlema mehe matmispaikade kohta leiab

täpsemad andmed ja fotod Eesti Muinsuskaitse Seltsi koostatud Kultuurimälestiste riikliku registri matmispaikade registrist.² Kindralmajor Riebergi nimi on raamatus antud kujul Riiberg, mis oli küll kasutusel 1920.–1930. aastatel, kuid nii Baden-Badeni kalmistul oleval hauakivil, Kaitseväe kalmistule kenotaafil kui ka matmispaikade registris on see kujul Rieberg, seepärast oleks õige olnud raamatus ära tuua mõlemad nimekujud. Kolonel Peter Eugen Arthur von Buxhoeveden (1882–1964, VR I/2) koos abikaasaga maeti Karlsruhe kalmistult Kaitseväe kalmistule ümber 2014. aastal. Parun Buxhoevedeni üks kolmest nimest on küll Peter, kuid tema põhিনিimi on siiski Arthur, seda kasutas ta ise ja seda tuleks meilgi ainult ühe eesnime äratoomise puhul kasutada. Muidu võib tekkida segadus, sest perekonna rohkem kui 800-aastasest ajaloost on ka Peteri nimelisi, kes aga ei ole Kaitseväe kalmistule maetud.

Samal leheküljel veidi edasi on kirjas, et „Viljandi lossimägedes avati 2004. aasta võidupüha eel ülemjuhataja kindral Laidoneri monument – esimene ja seni viimane ratsamonument Eestis –, mille autor on Terje Ojaver“. See on küll seni vististi viimane ratsamonument, kuid esimene ratsamonument „Püha Jüri võitlus lohega“ avati ligi aasta varem – 20. augustil 2003 – Toris Eesti sõjameeste mälestuskiriku juures. Esimese ratsamonumendi autor on Mati Karmin ja see sümboliseerib sõjameeste kaitsepühaku Püha Jüri võitlust kurjusega ehk siis lohega.

Kindlasti võib kahest köitest leida veel nipet-näpet, mis meie ajaloo kõige heroilisema peatüki juures vajaks täpsustamist, täiendamist ja parandamist või mille üle väidelda. Siinkohal tahaksin retsensendi teatepulga kolleegidele üle anda, sest keegi meist pole ühtviisi piisavalt pädev kõikides kitsamates valdkondades, mis on niivõrd laiahaardelises koguteoses käsitlemist leidnud. Eesti Vabariigi president Kersti Kaljulaid lõpetas oma kõne „Eesti Vabadussõja ajaloo“ esitlusel mõttega: „... loodan, et see raamat annab meile mitte ainult uhkust mineviku üle, vaid ka enesekindlust tulevikuks. Et teaksime, kuidas ka edaspidi jääda vabaks riigiks. Et enam mitte kunagi ei tekiks olukorda, kus peame oma rahva ajalugu – ja sedasama raamatut – varjama võõraste silmade eest.“³ Tahan lõpetuseks selle lootusega ühineda ja kõikidele ajaloolastele ning ajaloo huvilistele vastset „Eesti Vabadussõja ajalugu“ soovitada.

² <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=bureau-place>

³ Kõne tekst EV Presidendi kodulehel: <https://www.president.ee/et/ametitegevus/koned/15803-koguteose-est-ivadussõja-ajalugu-esitlusel-tartu-linnameuseumis/index.html>